

Гуцалюк І. О. Земства Західної Волині в добу Української революції (1917 – 1920 рр.) / І. О. Гуцалюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2012. – Вип. 10 (235). – С. 35–41.

УДК 94 (477) «1917/1920»

І. О. Гуцалюк – аспірант кафедри
нової та новітньої історії України
ВНУ ім. Лесі Українки

Земства Західної Волині в добу Української революції (1917–1920 рр.)

*Роботу виконано на кафедрі нової та
новітньої історії України ВНУ імені
Лесі Українки*

На прикладі Західної Волині з'ясовано місце і роль земств в добу Української революції (1917–1920 рр.). Досліджено різні аспекти функціонування цього інституту місцевого самоврядування, а саме: проаналізовано політику щодо земств Тимчасового уряду, Української Центральної Ради (УЦР), Гетьманату П. Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки (УНР) й розглянуто практичну діяльність цього органу. З'ясовано, що планомірній роботі земств у регіоні заважали швидка зміна політичних режимів, постійні державне недофінансування структури та присутність військових одиниць.

Ключові слова: земства, Західна Волинь, Тимчасовий уряд, Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР.

Гуцалюк И. А. Земства Западной Волыни в период Украинской революции (1917–1920 гг.) На примере Западной Волыни выяснено место и роль земств во время Украинской революции (1917–1920 гг.). Исследованы разные аспекты функционирования этого института местного самоуправления, а именно: проанализирована политика относительно земств Временного правительства, Украинской Центральной Рады (УЦР), Гетманата П. Скоропадского, Директории Украинской Народной Республики (УНР) и рассмотрена практическая деятельность этого органа. Выяснено, что планомерной работе земств в регионе мешали быстрое изменение политических режимов, постоянное государственное недофинансирование структуры и присутствие военных единиц.

Ключевые слова: земства, Западная Волынь, Временное правительство, Украинская Центральная Рада, Гетманат П. Скоропадского, Директорія УНР.

Gutsaliuk I. O. Zemstvos of Western Volyn' in time of Ukrainian revolution (1917–1920). For example of Western Volyn' are found a place and role of zemstvos in time of Ukrainian revolution (1917–1920). The different aspects of functioning of this institute of local self-government are investigational, namely: politics is analysed in relation to the zemstvos of the Provisional government, Ukrainian Central Rada (UCR), Hetmanat of P. Skoropads'kogo, Directories of Ukrainian Republic People's (URP) and practical activity of this organ is considered. It is found out, that systematic work of zemstvos in a region it was interfered with rapid change of the political modes, state not financing of structure and presence of soldiery units is permanent.

Key words: zemstvos, Western Volyn', Provisional government, Ukrainian Central Rada, Hetmanat of P. Skoropad'skogo, Directory URP.

Постановка наукової проблеми та її значення. Із вибухом Лютневої революції у Петрограді розпочалася хвиля національно-демократичних перетворень, які охопили усі національні території тодішньої Російської імперії. Особливого розмаху вони набули в Україні, де набрали масштабів державного будівництва. У провінції, до якої відноситься Західна Волинь, ці процеси проходили у якісно іншому вимірі: віддаленні від центру місцеві органи влади в першу чергу були заглиблені у вирішення власних нагальних питань суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку регіону. Ці та інші їхні функціональні ознаки викликають науковий інтерес вчених сьогодні, тому стають предметом сучасних наукових розвідок.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Означена проблема знайшла своє відображення у працях вітчизняних істориків незалежної України. Першість у дослідженні теми належить київському дослідникові О. Копиленко [15]. Він визначив загальні державотворчі тенденції українських урядів щодо земств 1917–1920 рр. Земську політику УЦР окреслив у власній монографії О. Мироненко [17]; О. Яременко розкрив це питання у період гетьмана П. Скоропадського [28]. Б. Тищик вдосконалив напрацювання цих вчених, зробивши нові узагальнення [20]. Конкретизувати проблему змогли у своїх дисертаційних працях молоді науковці Т. Харченко [22], І. Верховцева [1], І. Козинець [14], В. Стецюк [19]. В ході дослідження автором були опрацьовані доступні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державних архівів Волинської, Житомирської, Тернопільської областей. Це дало змогу більш повно та всебічно простежити роботу земств в окресленому регіоні впродовж 1917–1920 рр.

Мета статті – на прикладі діяльності земств Західної Волині – дослідити їх роль та місце в державотворчих процесах доби Української революції.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. 3 березня 1917 р. державотворчі процеси охопили територію України: розпочався автономістський період існування Української Центральної Ради. Однак прямий вплив на будівництво управлінської моделі держави скеровував Тимчасовий уряд. За його розпорядженням керівники земських управ обійняли посади губернських й повітових комісарів. Тоді волинським губернським комісаром був призначений А. В'язлов. Він з 1915 р. займав чиновницьку посаду в комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст – організації, що тісно співпрацювала із земськими органами [11, 137]. Таким чином, очільники земств або службові особи наближених до них організацій склали основу апарату адміністративної влади російського уряду на місцях [21, 298].

Діяльність самих земств у період березня–листопада 1917 р. була підконтрольна Всеросійському земському союзу. Він був утворений на початку Першої світової війни як загальноросійська організація задля оперативної допомоги насамперед хворим та пораненим воїнам [20, 26–27]. Процеси демократизації, що охопили земські структури весною 1917 р., були йому не підконтрольні. Тоді до земських зібрань шляхом народної ініціативи увійшли представники громадськості від «Просвіт», національних організацій, кооперативів тощо.

Іншим спеціальним положенням російського уряду земства отримали розширені повноваження у власній діяльності: окрім уже існуючих господарської, медичної та освітньої, вирізнялася додаткова – правоохоронна. Проте, в окреслений період робота Волинського губернського земства була більше спрямована на подолання наслідків воєнних дій Першої світової війни й забезпечення місцевого населення продуктами та іншими товарами першої необхідності. Його управа усі можливі фінанси націлювала на налагодження транспортної інфраструктури регіону. Так, для ремонту шосе Ровно – Острог – Ізяслав нею у Міністерства шляхів сполучення Тимчасового уряду було взято безповоротну позичку в розмірі 500 тис. крб. [7, арк. 1–2зв.]. Водночас значно

погіршилось матеріальне становище земських співробітників, зумовлене повсюдним зростанням цін у регіоні [18, 13]. На початок 1917 р. такий фінансовий «голод» був звичним явищем для усіх без винятку земських структур: для належного виконання покладених на них функцій не вистачало ні власних, ні державних грошових надходжень.

Повітові земства Західної Волині вирішили фінансову скруту шляхом підвищення основного податку: Ровенське земство збільшило його на 99 %%, Луцьке – на 103 %%, Острозьке – на 70 %% у порівнянні із довоєнним [7, арк.105;107;110–110зв.]. Цей захід, а також постійні продовольчі реквізиції й примусові роботи з боку місцевих земств позначилися на ставленні до них волинян: українське селянство ці органи вважали «панськими», тому сприймало їх неприязно й подекуди навіть вороже [20, 28–29]. Це напрямку позначилася й на проведенні виборів восени 1917 р.: у краї вони не набули масового характеру [хоча кількість виборців згідно нового закону збільшилася більше ніж у сто разів – *І. Г.*]. Втім дана обставина не завадила земським органам отримати національного забарвлення, адже рядовим гласним став представник українського села, а вже потім – євреї, росіяни й поляки [18, 12–13].

Тимчасовий уряд законодавчо вводив й нові земства – волосні. За ним обов'язки й повноваження селянських дореволюційних органів влади, таких як волосного старшини, волосних зборів й управління, суду, волосного продовольчого комітету переходили до цих територіальних земств [12, 346–347,349]. Однак належно виконувати власні функціональні обов'язки їм заважали волосної громадські комітети [20, 28–29]. Вони з березня 1917 р. розпочали власну діяльність у волостях Західної Волині: у Кременецькому повіті вони діяли у кожній волості, частково – у Володимир-Волинському [тільки у тих чотирьох волостях, що контролювалися російською владою – *І. Г.*]. Для Луцького, Ровенського, Дубенського, Острозького, Сарненського повітів було властиве двовладдя: у них діяли дореволюційний орган – волосні зібрання й новий – волосні комітети. Інша частина Володимир-Волинського й

Ковельського повітів була повністю під контролем окупаційних австро-угорських військ, тому революційні перетворення у них не відбувалися [8, арк. 37–43]. Якраз робота волосних комітетів у питаннях постачання продовольства населенню й забезпечення громадського порядку в сільських місцевостях, були суміжними із земськими, що подекуди викликало непогодженість у діях в вирішенні важливих питань у волості [4, арк. 65–65зв.]. Тимчасовий уряд, намагаючись розмежувати сфери впливу нових органів, визначив сферу їх діяльності у спеціальному циркулярі від 20 березня 1917 р. Він підпорядкував волосні комітети комісарові повіту, а отже, голові повітової земської управи. Це зробило їх частково залежними від земського органу [13, 433–434].

Таким чином, у період березня–листопада 1917 р. прямий вплив на діяльність земств Західної Волині законодавчо скеровував Тимчасовий уряд Росії. Українська Центральна Рада була не правомочна регулювати діяльність цих структур. Особливістю діяльності земств регіону було те, що оновився його склад, спочатку шляхом демократизації, потім – у результаті виборів. Тоді більшість їх гласних [депутатів – *І. Г.*] стали українські селяни.

Після Жовтневого перевороту більшовиків у Петрограді розпочався федералістський період влади УЦР. У той час гласні земств Західної Волині, як й усе інше населення, відчули на собі всю силу гіперінфляційних процесів й загального фінансового колапсу в якій тоді перебувала Українська Народна Республіка (УНР). Насамперед труднощі виникали у доїзді гласних повітових земств із віддалених районів Західної Волині у м. Житомир – адміністративний центр губернії, на засідання губернського земського зібрання. Так, 4 грудня 1917 р. на дев'ятому їхньому зібранні М. Чучмай – гласний від Дубенського повіту – порушив питання про розмір добового утримання депутатів із врахуванням тих цін, що були наявні в регіоні. Тоді земством було ухвалено призначити гласним добові гроші в розмірі 5 крб. для участі в губернському зібранні й 3 крб. – у повітовому. Ця депутатська ініціатива відмінила статтю

царського закону про діяльність земського гласного виключно на громадських засадах [6, арк.14–14зв.,15].

Тоді ж розпочалися масові безпорядки на місцях. Найчастіше вони виникали у волосних земствах й були спричинені демобілізацією російської армії. Так, у січні 1918 р. аннопольська волосна земська управа Острозького повіту доповідала Волинському губернському комісару, що «в районі волості анархія набирає усе більші розміри; в усіх економіях селяни забрали самоправно весь інвентар, розібрали будови й забори садиб» й додавала, що «земська управа зупинити це зло не може, тому що демобілізовані солдати, у більшості із зброєю в руках, поширюють серед односельчан дух більшовиків»[8, арк.24]. Сусідня букринська волосна земська управа була змушена взагалі скласти власні повноваження під тиском мешканців волості, оскільки останні єдиною владою на окресленій території вважали більшовицький особливий комітет [8, арк.23]. Оцінюючи цю ситуацію Острозький повітовий комісар зазначав губернському комісару, що «в повіті у деяких волостях почався похід проти волосних земських управ», підкресливши, що «боротися із цим явищем місцева влада регіону немає ніякої можливості: не допомагає ні виїзд членів повітової земської управи, ні агітаторів й ін.»[8, арк. 25].

Причина такого виразного прагнення селян до зміни у волостях місцевої влади земств криється в прагненні самовільного вирішення ними аграрного питання [16, 91]. Незважаючи на революційні зміни, селяни продовжували орендувати землю в поміщиків на старих, фактично кабальних умовах, що не могло не викликати їхнього обурення. Тоді ж Міністерство внутрішніх справ (МВС) УНР фіксувало масові випадки появи на місцях ще більш високих цін, що встановлювалися поміщиками, із спекулятивною метою [24, арк.35–35зв.]. Український уряд намагався вирішити цю ситуацію шляхом здійснення посиленого контролю за волосним самоврядуванням [22, 16]. Так, 30 листопада 1917 р. з ініціативи МВС було видано закон «Про зміну, доповнення та скасування діючих узагальнень про волосні, повітові і губерніяльні установи по

управлінню сільськими місцевостями». За ним у названих адміністративних одиницях відновлювався інститут «земського начальника» й утворювався новий – ради в сільських справах [15, 94–95].

Земські установи регіону потрапляють під ще більш жорсткіший контроль із приходом «союзницьких» австро-угорських і німецьких військ в УНР. Причиною цього факту стала правоохоронна можливість земств. З метою обмеження такої окупаційне командування нерідко вживало репресивні заходи щодо місцевої інституції й реквізувало її майно в оборонній сфері [2, 136].

Таким чином, у період листопада 1917 р. – лютого 1918 р. земства Західної Волині зазнали суттєвих руйнувань внаслідок демобілізаційних процесів у армії, проникнення більшовицьких ідей у регіон й непоодиноких репресивних заходів з боку австро-угорського й німецького військового командування. Поряд з цим у діяльності владних структур УНР та присутністю «союзницьких» військ були позитивні моменти, до яких перш за все відносяться зменшення більшовицького впливу серед населення Західної Волині та поступове закріплення самостійницьких настроїв у регіоні [2, 137].

У незалежницький період діяльності УЦР земства розглядалися центральною владою як орган по розбудові регіону. Так, на початку березня 1918 р. міністр внутрішніх справ УНР П. Христюк наказав усім повітовим й волосним земствам негайно приступити до «енергійної творчої, планомірної праці по обслуговуванню потреб працюючого люду». На ці заходи місцевому самоврядуванню видавався державою кредит в розмірі 100 млн. крб. [20, 28–29]. Змінилася й кадрова політика уряду УНР: з березня були змінені керівники усіх губернських, повітових і волосних земельних комітетів, призначені до своїх посад Тимчасовим урядом. Ця заміна відкрила можливість земствам до повноцінної праці у регіоні в вирішенні земельного питання, адже відтепер вони не відчули ні протидії, ні опозиції у діяльності цих комітетів [17, 118].

Таким чином, у самостійницький період існування УЦР земства стали органами державної влади у розбудові національної державності: повітові й волосні земські зібрання Західної Волині були тими органами державної влади,

що працювали на забезпечення кращого життя волинян насамперед у господарській, медичній, освітній й ін. сферах. Втім невчасне фінансування й внутрішнє суспільно-політичне напруження спричинене присутністю чужорідних військ якісно обмежили їхню діяльність, що, звісно, обумовило падіння довіри населення регіону до цих інституцій [3, 114].

Зі зміною політичного режиму – приходом П. Скоропадського та його уряду до влади – земства краю повернулися до дореволюційних засад у власній діяльності [1, 11]. Передусім Рада Міністрів Української Держави узаконила право розпуску губернськими старостами волосних земств та їх управ. Тому вони припинили свою діяльність у регіоні. Д. Андро – волинському губернському старості – було надано право покладати обов'язки волосних земств у повному їх об'ємі або частково на підлегли повітові земства регіону [27, арк.5–5зв.]. Останні у період серпня–вересня 1918 р. розпускалися внаслідок рішення Волинської губернської тимчасової ревізійної комісії. У ході ревізії цих земств були виявлені факти грубого порушення їхніми управами ведення господарських справ. У Західній Волині нею від діяльності були відсторонені Луцька, Ровенська, Дубенська, Острозька й Кременецька повітові земські управи [14, 11]. Відтоді управління земським господарством у повітах покладається на новопризначену губернським старостою повітову управу, у волостях – на волосну раду, що складалася із 3–5 осіб. Однак ті продовжували відчувати адміністративний тиск не тільки збоку гетьманської адміністрації, а й командування німецько-австро-угорських окупаційних військ [28, 18–19].

Нерозпущеними у регіоні залишилися тільки Володимир-Волинська й Ковельська повітові земські управи. Вони перебували на той час в евакуації. Так, станом на 18 листопада 1918 р. Володимир-Волинська земська управа повідомляла Волинському губернському старості, що «повернення у місто установи надзвичайно складне» [5, арк.64].

Припинення діяльності волосних і повітових земств краю можна пояснити й значними державними фінансовими вливаннями, які ті потребували для власного утримання й роботи. Так, повітові земства Західної Волині прохали в

уряду державні дотації: Ровенська управа в розмірі 500 тис. крб.; Луцька – 350 тис. крб.; Володимир-Волинська – 190 тис. крб.; Острозька – 150 тис. крб.; Дубенська – 123 тис. 500 крб. [27, арк.9зв.–10зв.]. Однак закон «Про перегляд губерніальних і повітових земських кошторисів», що набрав чинності 30 серпня 1918 р. припинив виконання управами земств кошторисів на поточний 1918 р., цим зробивши їх фінансово недієздатними [23, арк.1].

У означений період спостерігалися й позитивні зрушення у діяльності земств краю: представник від їх управ входив у повітові комісії для з'ясування збитків понесених волинянами, внаслідок дій радянської влади в регіоні, а також земські управи відкривали й утримували біржі праці. Остання вказівка була дана Радою Міністрів задля «скорого постачання робітників із одного району в другий в умовах відбудови промислового й господарського життя України» [10, арк.100–101зв.]. Діяльність земських зібрань Західної Волині, як Української Держави загалом, П. Скоропадський планував відновити шляхом проведення муніципальних виборів, на основі нового виборчого закону, у грудні 1918 р. Однак втілити в життя цей закон не вдалося [13, 462; 28, 18–19].

Означені вище заходи гетьманського уряду значно посилили невдоволення з боку службовців земств. У той час відбувається політизація їхньої діяльності у краї, що набуває чітких організаційних форм. Цей рух уже на загальнодержавному рівні очолює Всеукраїнська Спілка Земств під проводом С. Петлюри. У період Гетьманату управа спілки перетворилася на штаб по підготовці збройного повстання Директорії УНР. Згодом, виступаючи на Київських губернських земських зборах, С. Петлюра спеціально акцентував увагу на вкладі земств у перемогу повстання, вказуючи на значну допомогу, надану самоврядуванням у сфері матеріального та медичного забезпечення військ [22, 16; 1, 11].

Що ж стосується політики нової влади щодо земств у той час, то урядом «Другої» УНР було відмінено усі гетьманські реформ, продовжено термін діяльності земських зборів [повноваження останніх закінчувався 1 січня 1919 р. – *І. Г.*], надано матеріальну підтримку земським органам [19]. Так, Директорія

окремим законом асигнувала на відновлення тільки волосних земств УНР суму в розмірі 1 млн. 800 тис. грн. [13, 486]. Апарат цих земств відновлювався шляхом кадрового набору в інструкторські школи, що відкривалися при повітових земствах [25, арк.1–1зв.]. Останні у тих місцевостях, де їх апарат лишився непорушній гетьманськими перетвореннями, негайно скликали земські зібрання й розглядали кошторис на поточний 1919 р. Там, де земства не існували утворювалися тимчасові управи з представників українських партій і організацій за активної участі й контролю повітового комісара [25, арк.1–1зв.].

Втім мережа земських установ у краї не була цілковито відновлена. Так, 10 лютого 1919 р. Володимир-Волинський повітовий комісар повідомляв Волинському губерніальному комісару УНР, що «з'їзд селянських депутатів Володимир-Волинського повіту не відбувся. Причиною цього стало те, що частина повіту – вісім волостей залишається під польською інвазією, інші – дезорганізовані. Волосні голови та писарі бувають усюди, тільки не на власному місці. Ті, що залишилися, працюють без жалування та засобів до життя, тому до праці у них бажання не має» й додавав, що «Володимир-Волинська земська управа сидить у Луцьку та Житомирі й для справ повіту у неї праці не видно» [9, арк.29].

Як бачимо в означений період діяльність земств спрямовується на відновлення місцевої адміністрації [особливо в сільських районах – *І. Г.*]. Водночас існували певні суперечності в стосунках влади та земств: багатьох земців не влаштовувало прагнення Директорії перейти до «трудового» принципу поповнення представницького органу шляхом трудових рад й Трудового Конгресу. Окрім цього, мали місце випадки втручання в діяльність земств представників військових органів з метою реквізиції [24, арк.33–33зв.].

Із початком чергової більшовицько-української війни Директорією УНР було видано низку законів, що суттєво розширювали повноваження земських органів в економічній сфері. Так, 4 липня 1919 р. було ухвалено закон «Про тимчасове утворення при земських управах продовольчих відділів». Згідно нього такі відділи мали бути створені при губернських, повітових, а при потребі

й волосних управах. Їм надавались виключні права щодо закупівлі, збору, заготовки та обліку зерна та інших сільськогосподарських продуктів, розподілу та зберігання продуктів, насамперед борошна та продуктів з нього, проведення обліку зернообробних підприємств, ревізії хлібних і фуражних продуктів, торгівельних і промислових підприємств, млинів, складів, транспортних засобів і пакувальних матеріалів. 13 вересня 1919 р. цей закон був доповнений – продвідділи отримали право заготовляти не лише збіжжя, але й м'ясо, жири, яйці, овочі тощо [19].

Означені зміни потребували додаткових фінансових вливань. У 1920 р. на утримання земств урядовий законопроект передбачав асигнування в розмірі 800 млн. грн. Ці кошти мали сприяти відновленню продовольчих відділів земств на визволених від ворога й територіях Західної Волині [26, арк.8–9]. Уже в травні 1920 р. в ході польсько-української воєнної кампанії міністр внутрішніх справ УНР звернувся із обіжником до губерніальних й повітових народних [земських – *І. Г.*] управ із закликом до «негайного відновлення діяльності органів місцевих самоврядувань, налагодження апарату, зруйнованого народного господарства і жвавої творчої праці в усіх галузях земського життя на користь Республіки й народу» [26, арк.3].

Однак тоді ж директор департаменту самоврядування повідомляв міністру внутрішніх справ Ради Народних Міністрів УНР про реальний стан, у яких перебували земські інституції держави: «апарати самоврядувань, утворені в 1917 р., пережили себе і розвалились, а тому до праці були не здатні; даремно було державі витратити великі кошти на воскресіння цього мерця» й рекомендував відновити місцевий самоврядний орган шляхом «делегування до земств депутатів від громад», у такий спосіб урядова особа вбачала найшвидше налагодити нормальне життя на місцях й прийти на допомогу армії» [26, арк. 2–2зв.].

Отже, Директорія УНР намагалася проводити щодо земств політику аналогічну політиці УЦР. Втім у Західній Волині, внаслідок постійних воєнних дій, відбулось поступове злиття місцевого апарату виконавчої влади та земств.

Земським органам було надано ряд нових повноважень в продовольчій сфері, в галузі матеріального забезпечення Армії УНР тощо. Проте опанувати ситуацією на місцях, взяти під контроль діяльність земств у краї уряд УНР повністю не зміг. Земства Західної Волині припинили свою діяльність восени 1920 р., в результаті невдачі польсько-українського воєнного походу [1, 11].

Висновки. Таким чином, земства Західної Волині впродовж 1917–1920 рр. підлягали постійному реформуванню з боку українських національних урядів. Загалом їх діяльність була розширена територіально ще Тимчасовим урядом Росії – введенням волосних земств; обов'язки земських управ найбільше розширилися в період «Другої» УНР, коли цим структурам було надано не тільки повне право господарського утримання регіону, а перебирання на себе адміністративної влади на місцях. Цілком інше місце займали земські установи у політиці гетьмана П. Скоропадського: діяльність волосних і повітових земств Західної Волині була призупинена до проведення виборів на основі нового законодавства. Планомірну діяльність земств у регіоні порушували головним чином зовнішні фактори: «союзницька» присутність австро-угорських й німецький військ, перманентні більшовицько-українські війни та польський військовий контроль окресленої території.

Список використаних джерел

1. Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – 20 с.
2. Гуцалюк І. Муніципальні органи влади та управління Західної Волині (січень–квітень 1918 р.) / І. Гуцалюк // Буковинська міжнар. іст.-краєзн. конф., присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27–28 лист. 2009 р.) : Тези / наук. ред. О. В. Добржанський. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 135–137.
3. Гуцалюк І. О. Державотворчий потенціал української влади в Західній Волині (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / І. О. Гуцалюк // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т. 6. – С. 110–120.
4. Державний архів Волинської області. Ф. 3. Луцька міська управа. Оп. 1. Спр. 1614. Постановления Луцкого городского общественного совета и протоколы заседаний общего собрания жителей о выборах уполномоченных в Луцкий городской общественный комитет. 17 марта 1917 г. – 24 октября 1917 г., 106 арк.
5. Державний архів Житомирської області Ф. р.-1644. Волинский губернский староста, г. Житомир, Волинской губернии. 1917–1918 гг. Оп. 1. Спр. 25. Переписка с Ковельским, Владимир-Волинским и другими уездными старостами о их работе. 21 мая 1918 г. – 29 января 1919 г., 74 арк.

6. Держархів Житомирської області. Ф. р-2399. Волынский губернский комиссар генерального секретариата Украины. г. Житомир, Волынской губернии. 1917–1919 гг. Оп. 1. Спр. 4. Доклады Волынской губернской земской управы и протоколы Волынского губернского земского собрания о снабжении населения, о деятельности статистического отдела, об открытии типографии, организации губернского школьного совета и др. 4 декабря 1917 г. – 8 января 1918 г., 98 арк.

7. Держархів Житомирської області. Ф. р-2399. Волынский губернский комиссар генерального секретариата Украины. г. Житомир, Волынской губернии. 1917–1919 гг. Оп. 1. Спр. 5. Доклады губернской управы, сметы Волынского губернского земства на 1917 год и ходотайства перед Министерством путей сообщения об отпуске ссуд, пособий и займов для постройки шоссе Ровно – Острог – Изяслав. 4 марта – 14 июня 1917 г., 114 арк.

8. Держархів Житомирської області. Ф. р-2399. Волынский губернский комиссар генерального секретариата Украины. г. Житомир, Волынской губернии. 1917–1919 гг. Оп. 1. Спр. 9. Сведения об экономическом и политическом состоянии в уездах Волынской губернии и списки служащих губернского управления. 12 августа 1917 г. – 3 июля 1918 г., 237 арк.

9. Держархів Житомирської області. Ф. р-2399. Волынский губернский комиссар генерального секретариата Украины. г. Житомир, Волынской губернии. 1917–1919 гг. Оп. 1. Спр. 35. Информационные сводки о политическом состоянии в уездах губернии. 19 января – 2 марта 1919 г., 198 арк.

10. Державний архів Тернопільської області. Ф. 242. Кременецкая городская дума. Оп. 1. Спр. 70. Список дел рассмотренных Кременецкой городской думой и решения принятые совещаниями думы за 1918 г. 4 января 1918 г. – 14 декабря 1918 г., 131 арк.

11. Довідник з історії України (А – Я). – К. : Генеза, 2002. – 1136 с.

12. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России [научно-педагогические труды]. 5-е изд., доп. / под. ред. А. Е. Иванова, А. Д. Степанского / Н. П. Ерошкин. – М. : РГГУ, 2008. – 710 с.

13. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.

14. Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / І. Ю. Козинець. – Луцьк, 2009. – 20 с.

15. Копиленко О. Л. Держава і право України. 1917–1920 / О. Л. Копиленко, М. Л. Копиленко : навч. посібник. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.

16. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 років) / В. С. Лозовий // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 88–94.

17. Мироненко О. М. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної ради / О. М. Мироненко. – К. : [б.в.], 1995. – 327 с.

18. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / В. Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.

19. Стецюк В. Б. Земська політика в Кам'янецьку добу УНР (червень – листопад 1919 р.) / В. Б. Стецюк [Електронний ресурс] – Режим доступу : kr-os.com.ua/.../76-zemska-politika-v-kamjanecku-dobu-unr-cherven-listopad-1919-r.

20. Тищик Б. Й. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.) / Б. Й. Тищик [та ін.] ; ред. Д. С. Карпин. – Коломия : Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 2000. – 271 с.

21. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К., Либідь, 1997. – 559 с.

22. Харченко Т. О. Становлення місцевих органів виконавчої влади та самоврядування в Українській державі (квітень–грудень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / Т. О. Харченко. – Х., 2000. – 20 с.

23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1065. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. м. Київ, м. Вінниця, м. Ровно, м. Кам'янець-Подільський. 1919–1920. Оп. 1. Спр. 180. Законопроект Ради Народних Міністрів УНР про перегляд губернських, повітових, земських кошторисів та доповідь директора Департаменту місцевого самоврядування з приводу цього. 30 серпня 1919 р., 4 арк.

24. ЦДАВО України. Ф. 1092. Міністерство внутрішніх справ. Департамент загальних справ. Відділ адміністративний. Оп. 2. Спр. 68. Указ головної управи війська УНР. Обіжники Міністерства про відновлення діяльності губернських, і волосних комісарів, про систему управління на місцях по організаційних і фінансових питаннях. 11 червня 1919 р. – 12 листопада 1919 р., 121 арк.

25. ЦДАВО України. Ф. 1092. Міністерство внутрішніх справ. Департамент загальних справ. Відділ адміністративний. Оп. 2. Спр. 204. Доповідь Летичівського повітового комісара про відновлення влади на місцях і організацію органів місцевого самоврядування в повіті. 28 серпня – 22 вересня 1919 р., 2 арк.

26. ЦДАВО України. Ф. 1092. Міністерство внутрішніх справ. Департамент загальних справ. Відділ адміністративний. Оп. 2. Спр. 548. Обіжник МВС УНР про відновлення діяльності органів місцевого самоврядування про асигнування коштів для департаменту та його штати, 12 арк.

27. ЦДАВО України. Ф. 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави. 1917–1919 рр. Оп. 1. Спр. 17. Законопроекти Української Держави про надання губернським старостам права розпуску волосних земських зборів і управ про політичне становище військових та ін.; положення про державне хлібне бюро. 20 травня – 18 жовтня 1918 р., 151 арк.

28. Яременко О. І. Адміністративна реформа гетьмана Павла Скоропадського / О. І. Яременко. – Вінниця : [б.в.], 1998. – 39 с.